

ЗВУКОВА КУЛЬТУРА МОВИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК ЧИТАННЯ У ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

У спеціальній школі для дітей із тяжкими порушеннями мови (ТПМ) особливе місце в процесі навчання учнів основ наук належить рідній мові, рівень засвоєння якої значною мірою обумовлює якісне опанування іншими навчальними предметами.

Найважливішою психічною функцією людини є мова – основний засіб спілкування людей. Мова – це засіб, за допомогою якого здійснюється введення людини до соціального середовища.

За допомогою мови людина передає іншим людям свої думки, почуття, бажання, досвід, спонукає їх до тих чи інших вчинків і дій. Мовне збагачення відіграє першочергову роль у засвоєнні дитиною культури, і таким чином в її пізнавальному й особистісному розвитку. На основі мови та її смислової одиниці – слова – формуються і розвиваються такі психічні процеси, як сприймання, уява, пам'ять. На велике значення мови для розвитку мислення і формування особистості неодноразово вказував Л.С. Виготський, який підкреслював, що розвиток усної мови найбільш зручне явище для того, щоб простежити механізм формування поведінки та зіставити підхід до цих явищ, типовий для вчення про умовні рефлекси, з психологічним підходом до них [1].

Мова і мовлення тісно пов'язані між собою й передбачають одне одного. «Мова є засіб не виражати готову думку, а створювати її ..., вона не відображає світогляду, який вже склався, а відображає діяльність, що його складає» [2, 9].

Мовлення – «вияв одиниць мови усіх рівнів і правил їх поєднання; спосіб існування і вияву мови, ... мовний процес у багатьох його видах і формах (слухання, говоріння, читання, письмо), мовчазна розмова з самим собою; засіб конкретизації спілкування (мовне спілкування)» [3, 11-12]. За словами С.Л. Рубінштейна, мовлення – це «діяльність спілкування (висловлення, повідомлення) за допомогою мови», «мова в дії» [4, 386].

Порушення мовлення часто стає серйозною перепорою для успішного навчання в школі.

Формування грамотності усного та писемного мовлення у програмах як для масових, так і спеціальних шкіл визначається одним із головних завдань навчання української мови.

Початковий курс української мови в спеціальній школі має на меті усунути прогалини в мовленнєвому розвитку дітей, забезпечити їх практичну мовленнєву підготовку, навчити усвідомлено читати, грамотно писати, зв'язно викладати думки в усній та писемній формі, дати відомості з граматики та правопису, збагатити уявлення про навколишній світ, підвищити рівень їхнього загального розвитку. Таким чином, можна констатувати, що початкова ланка школи покликана сформувати в учнів звукову культуру мови.

Метою нашої статті є дослідження функцій звукової культури мови як засобу формування навичок читання у дітей з ТПМ.

Опанування основ наук значною мірою залежить від рівня сформованості в учнів правильного читання, необхідність чого вони постійно відчують.

Останнім часом спостерігається значне зростання кількості дітей з труднощами в оволодінні навичками читання. Труднощі в оволодінні читанням, пов'язані з мовленнєвими вадами, виникають лише тоді, коли у дітей порушені не тільки звуковимова, а й розрізнення звуків мови та їх сполучень на слух (порушення фонематичного слуху). У сучасній літературі порушення читання має назву дислексія.

Вперше на проблему порушення читання звернули увагу наприкінці ХІХ – початку ХХ століть такі вчені, як О. Беркан, Ф. Варбург, Д. Гиншельвуд А. Куссмауль, В. Морган, П. Раншбург та інші. Проблемами вивчення порушень читання у дітей займалися також Р.І. Лалаєва, Р.Е. Левіна, С.С. Мнухін, Р.А. Ткачов, М.Е. Хватцев.

Наука про порушення читання існує понад 100 років. Однак і нині питання діагностики і корекції цих порушень є актуальними і складними.

Сьогодні чітко простежується тенденція до комплексного вивчення патології мовлення, з метою підвищення якості навичок читання у дітей з тяжкими порушеннями мови.

Р.І. Лалаєва, Р.Е. Левіна, Л.Ф. Спірова пов'язують порушення читання з несформованістю тих психічних функцій, які здійснюють нормальний перебіг процесу читання.

Для нормального оволодіння навичками читання необхідно, щоб у дитини були достатньою мірою сформовані такі вищі психічні функції, як: «зорово-просторові (зоровий гнозис, пам'ять, просторові уявлення); мовленнєві (правильна вимова, фонематичне сприймання, фонематичний, складовий та синтаксичний аналіз і синтез)» [5, 17].

Читання є складний психофізіологічний процес, у якому беруть участь зоровий, мовно-слуховий і мовно-руховий аналізатори. За своїми механізмами читання тісно пов'язане з усним мовленням і письмом.

Процес читання починається із зорового сприймання, розрізнення і пізнавання букв. А далі букви співвідносяться з відповідними звуками і відтворюється звуковимова слова, його прочитування. Внаслідок співвідношення звукової форми слова з його значенням здійснюється розуміння прочитаного.

При дислексії у дітей важко формуються навички читання. Діти погано утримують у пам'яті графічний образ букв і не можуть їх злити в склади і слова. При дислексії під час читання спостерігаються своєрідні помилки, а саме: перестановка букв, змішування букв, подібних за написанням, пропуски букв, складів, рядків і ін. Читання проходить дуже повільно, механічно (нерозуміючи прочитаного).

Визначаючи негативний вплив деформованої звуковимови на формування навичок читання, Ф.А. Рау зазначає, що корекційне навчання має бути спрямоване на вироблення чітких звукових образів і їх найтісніше поєднання з зоровими образами букв [6].

Останнім часом психологи і методисти приділяють велику увагу засвоєнню звукової системи мови, без вивчення якої неможливо опанувати

граматичну будову, словниковий склад, навичками читання.

Звукова робота – основа навчання грамоти шестирічних школярів. Оволодіння необхідними операціями зі звуками в цей період сприяє формуванню повноцінних навичок читання. Уміння встановлювати послідовність звуків у слові допомагає уникнути найчастіше уживаних помилок учнями 1-2 класів: на пропуск, заміну, переставляння букв під час читання. Н.Л. Нікашина, Л.Ф. Спірова, вказують на те, що порушення вимови навіть одного звука може призвести до порушень звукового аналізу слова, а це негативно впливатиме на формування навичок читання [7]. Також Н.Л. Нікашина зазначає, що при формуванні навичок звукового аналізу слів, необхідно розвивати у школярів уміння впізнавати звуки на слух, розрізняти їх, ділити на склади.

Прийоми звукового аналізу і синтезу достатньо розроблені в методичній літературі. Вправи на звуковий аналіз допомагають школярам усвідомити звукову будову слова, необхідну для формування навичок правильного письма; завдяки вправам на синтез відтворюють звукову форму мовленого слова при читанні.

Д.Б. Ельконін, оцінюючи роль звуко-буквеного аналізу та звуковимови в курсі української мови початкової школи зазначав: «Загальна орієнтація у фонематичному складі мовлення, розрізнення у словах категорій фонем за їх диференційними ознаками є обов'язковою передумовою читання» [8].

З початком навчання грамоти необхідно розвивати й удосконалювати усну форму мови, частиною якої є робота над звуковою стороною мови, елементами звукової культури мови. Повноцінне спілкування можливе лише при наявності розвиненого фонематичного слуху.

Н.І. Жинкін зазначає: «Мова – двосторонній процес: я повинен відтворити ті мовні звуки, що знаходяться в складі слів, почутих мною від іншої людини. Інакше спілкування було б неможливим. Але я можу розпізнати тільки ті звуки, які розрізняє мій слух. Таким чином, слух стає контролером мовних рухів. Але так як в результаті мовних рухів отримуємо теж звуки, то порівняння почутого звука і відтвореного учнем дозволяє покращити і мовні рухи і особистий фонематичний слух» [9]. Фонематичний слух (вміння розпізнавати окремі звуки в мовному потоці, виділяти їх зі складі, слів) необхідний для успішного читання.

Від ефективної роботи над звуковою культурою мови залежатиме не лише успішне читання, а й усе наступне засвоєння мови – граматики і пов'язаної з нею орфографії.

Робота над звуковою культурою мови, над чистотою звучання дитячого мовлення в загальній системі роботи з метою формування навичок читання в молодшому шкільному віці займає провідне місце. Особливого значення вона набуває на етапі автоматизації (закріпленні) правильної вимови поставленого звука у дітей з важкими порушеннями мови.

Як стверджує М.К. Шеремет, процес автоматизації поставленого (або виправленого) звука – це формування нового динамічного стереотипу, з одночасним доданням опору попереднього, дефектного, гальмування його. З фонематичної точки зору автоматизація новоутворених навичок звуковимови

проявляється в послідовному переході від менш складних мовнорухових стереотипів – складів, до більш складних – слів та словосполучень. Звук, який автоматизується, береться в різних комбінаціях та позиційних умовах і з чергуванням наголосу та ритму. Це суттєво, оскільки дитина повинна навчитись здійснювати плавні переходи з однієї артикуляційної позиції на іншу, зберігаючи нормативну вимову звука, який автоматизується [10, 24].

Етап автоматизації (або закріплення) звука – це тренувальні мовленнєві вправи, спрямовані на використання нової вірної артикуляції в різних фонематичних умовах – на початку слова перед голосною, в кінці слова, при збігові приголосних, у фонетично простих та складних словах тощо. При цьому застосовуються прийоми відображеної вимови з опорою на вірний артикуляційний і акустичний образ звука, вимовленого педагогом, та самостійного називання слів за картинкою з цим новим звуком, читання текстів з відповідним мовленнєвим матеріалом [11].

У дітей з порушенням читання (дислексією) спостерігаються порушення звуковимови, бідність словникового запасу, неточність використання слів, порушення пізнавальної діяльності, пам'яті, що призводить до нерозуміння прочитаного матеріалу. Отже, чим нижчий рівень практичних навиків звукового складу тим більші труднощі відчувають школярі при оволодінні навичками читання.

Робота над звуковою культурою мови відбувається в основному на уроках читання в період навчання грамоти. На етапі закріплення правильної вимови поставленого звука у дітей з тяжкими порушеннями мовлення вчителям стає на допомогу найцінніше невичерпне джерело – усна народна творчість (загадки, скоромовки, чистомовки, лічилки, потішки, приказки, прислів'я, вірші і ін.).

Так, скоромовки – це своєрідна мовна гра. Для розвитку мовного апарату дитини, постановки правильної артикуляції звуків народна педагогіка здавна використовувала скоромовки. Цікавий зміст, ігровий характер, жвавість ритму сприяють легкому запам'ятовуванню скоромовок, розвитку швидкого темпу мовлення. Скоромовки допомагають розвинути у дітей відчуття до звукових красот рідної мови.

Своїм цікавим змістом увагу молодших школярів привертають лічилки. Вони використовуються переважно на початку рухливої або дидактичної гри і сприяють налагодженню ритму дихання, енергійної артикуляції мовного апарату, чіткому промовлянню слів, розвивають пам'ять, створюють у дітей гарний настрій, викликають веселощі.

Загадки, крім збільшення словникового запасу, розвивають у дітей процес мислення – аналіз і синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення.

Прислів'я у поетичній формі поширюють досвід пізнавальної діяльності молодших школярі.

Народна творчість допомагає учням з тяжкими порушеннями мови вирішувати проблеми не тільки навчального характеру. Завдяки усній народній творчості активізується пізнавальна діяльність дітей, збагачується словниковий запас, формується самостійне мислення, розвиваються творчі здібності, спостережливість, інтерес до рідного слова.

Систематичне і постійне використання всіх жанрів фольклору сприятиме всебічному вихованню дітей, збагачуватиме їхню мову зразками народної мудрості.

Отже, використання вправ з включенням загадок, чистомовок, віршів, скоромовок, потішок, кросвордів, прислів'їв урізноманітнює роботу з закріплення звуковимови, робить її цікавою, сприяє успішному усуненню вад вимови окремих звуків у дітей з порушенням мови і попередженню неспішності читання.

Аналіз наукової та навчально-методичної літератури дозволяє виокремити компоненти звукової культури мови, формування яких, на нашу думку, сприятиме підвищенню якості читання та усуненню означених вище вад мовлення дітей з ТПМ. До складових звукової культури мови ми віднесли такі компоненти:

- розвиток мовного апарату та слухової пам'яті;
- розвиток фонематичного слуху;
- правильна, чітка вимова поставленого звука (звуковимова);
- формування навичок звуко-буквенного аналізу;
- вдосконалення мовних навичок.

Таким чином, на нашу думку, робота над звуковою культурою мови у дітей з важкими порушеннями мовлення є важливим етапом до вироблення навички правильного, виразного, швидкого, усвідомленого читання. А це в свою чергу забезпечить чітке, чисте правильне мовлення, яке дасть змогу дитині легко спілкуватися з людьми, висловлювати свої думки і побажання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений. – М.: Наука, 1983. – Т. 3. – С. 164.
2. Качуровська О.Б. Корекція мовленнєвого розвитку молодших школярів із важкими вадами мовлення засобами комп'ютерних технологій: Дисс... канд. пед. наук: 13.00.03. – К., 2006. – 261 с.
3. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – 485 с.
5. Чередніченко Н.В. Формування навичок грамотного письма у дітей з важкими вадами мовлення в умовах корекційного навчання: Дисс... канд. пед. наук: 13.00.03. – К., 1999. – 190 с.
6. Рау Е.Ф. Система работы по устранению недостатков речи у детей дошкольного и школьного возраста / Под ред. Л.В. Неймана. – М.: Просвещение, 1965. – С. 88.
7. Спирина Л.В., Яструбова А.В. Дифференцированный подход к проявлениям нарушения письма и чтения у учащихся общеобразовательных школ // Дефектология. – 1988. – № 5. – С. 3-9.
8. Эльконин Д.Б. Формирование умственного действия звукового анализа слов у детей дошкольного возраста // Доклады АПН РСФСР, Вып. 1. – 1957. – 107 с.
9. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи // В защиту живого слова. – М., 1966. – С. 10-11.

10. Шеремет М.К. Логопедична робота при дислалії: Матеріали до вивчення курсу «Логопедия». – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 47 с.
11. Пінчук Ю.В. Основи методики виховання правильної вимови звука при дислалії / Хрестоматія з логопедії . Навчальний посібник / Шеремет М.К., Мартиненко І.В. – К.: КНТ, 2006. – С. 140-148.